

Mikołaj Grosel

Szkola Doktorska Politechniki Wrocławskiej
mikolaj.grosel@pwr.edu.pl, <https://orcid.org/0000-0002-0832-876X>

Ku nowej definicji peryferyjności

Zarys treści: Pojęcie peryferyjności jest szeroko stosowane zarówno w debacie naukowej, jak i polityce regionalnej. Nie ma jednak konsensusu co do definicji tego pojęcia. Celem artykułu jest wypracowanie nowej definicji peryferyjności obejmującej to zjawisko w różnych skalach przestrzennych. Dokonano przeglądu literatury, w ramach którego zestawiano różne podejścia do peryferyjności (społeczne, ekonomiczne, sieciowe i geograficzne) oraz porównano peryferyjność ze zjawiskami pokrewnymi (marginalnością i wykluczeniem); opisano również zmianę rozumienia zjawiska peryferyjności w czasie. Finalnie wytypowano sześć kluczowych cech peryferyjności, które wyróżniają ją spośród zjawisk pokrewnych i w oparciu o nie stworzono definicję peryferyjności.

Słowa kluczowe: peryferyjność, peryferyjność wewnętrzna, marginalizacja, wykluczenie

Wstęp

Pojęcie peryferyjności jest obecne w debatach na temat rozwoju przestrzennego od wielu dekad. Tym bardziej dziwi fakt, że w świecie nauki nie ma konsensusu co do definicji tego pojęcia. Zdarza się na przykład, że definicje peryferyjności próbuje się zastąpić wymienieniem zestawu cech obszaru. Występują też niezgodności w definiowaniu peryferyjności dotyczące przyczyn zjawiska, jego skali przestrzennej czy obszarów oddziaływania. Niejasne są powiązania pomiędzy pojęciem peryferyjności a pojęciami pokrewnymi (marginalnością, wykluczeniem). Co więcej, coraz częściej stosuje się określenie peryferyjności w stosunku do obszarów miejskich, które dotknięte są zgoła innymi problemami niż regiony (suburbanizacja, gentryfikacja, gettoizacja). Rozbieżności wynikają z istnienia dwóch odrębnych szkół opisujących peryferyjność – pierwsza z nich wywodzi się z regionalistyki i bada to zjawisko od strony nierówności międzyregionalnych i zagadnień geograficznych; druga związana jest z naukami społecznymi i koncentruje się na jakości życia ludzi. Niniejszy artykuł stanowi próbę uporządkowania wiedzy na temat zagadnień odnoszących się do peryferyjności, a głównym jego celem jest wypracowanie definicji tego zjawiska mogącej opisywać je zarówno w skali miejskiej, jak i regionalnej.

Jak wskazują badania (m.in. Chancel i in. 2021), sprawy związane z nierównościami są wciąż (także pomimo wprowadzania polityk spójności na szczeblach krajowych i międzynarodowych) istotnym problemem społeczności międzynarodowej. Stąd zaznaczyć należy olbrzymią wagę samej kwestii peryferyjności i zjawisk pokrewnych, a tym samym prawidłowego ich zdefiniowania, które jest niezbędne do podjęcia odpowiednich kroków mających na celu zwalczanie nierówności.

Jako metodę badawczą przyjęto przegląd literatury – analizowany materiał dobrano na podstawie słów kluczowych (peryferyjność, wykluczenie, marginalizacja, peryferyjność miejska) w następujących bazach danych: Google Scholar, Elsevier, ReaserchGate i Springer. Ze względu na teoriiotwórczy charakter analiz skupiono się wyłącznie na tych pracach, które wnoszą istotny definicyjny wkład w opis badanych zjawisk, posłużono się także literaturą źródłową, do której odnosiły się artykuły wybrane w pierwszym etapie selekcji. Nie skupiano się jednocześnie na ilościowym opisie literatury (statystykach występowania słów kluczowych itd.), a na merytorycznym wkładzie w opis zjawisk. Nie nałożono również ograniczeń związanych z czasem powstania badanych źródeł¹. Budowę definicji peryferyjności oparto na poszukiwaniu cech tego zjawiska odróżniających je od zjawisk pokrewnych (marginalizacji i wykluczenia) oraz na zestawieniu czterech różnych podejść do peryferyjności: geograficznej odległości, ekonomicznego, społecznego i sieciowego; opisano też podejścia do peryferyjności niemieszczące się w żadnej z tych grup. Należy jednak zaznaczyć, że podział przyjęty ze względu na wielowątkowość peryferyjności i wzajemne przenikanie się jej aspektów (oraz wpływanie jednych na drugie) traktowany jest jako pomoc w usystematyzowaniu opisu peryferyjności, a nie jako ostateczna i niezmienna typologia.

Na początku zdefiniowano dwie główne cechy peryferyjności – względność i wieloskalowość, które determinują podejście do dalszych analiz.

1. Względność peryferyjności. Wielu autorów (m.in. Blom 1998, Kühn, Bernt 2013, Miszczyk 2013, Demaniuk, Szymańska 2016) podkreśla, że niemożliwe jest zdefiniowanie peryferyjności (bądź określenie obszaru jako peryferyjny) bez odniesienia do poziomu reprezentowanego przez centrum. Toteż od obszaru przyjętego za rdzeń – punkt odniesienia – zależęć będzie przynależność do peryferii. Wobec tego na przykład poziom rozwoju obszaru uznanego za peryferyjny w krajach rozwiniętych może odpowiadać poziomowi rozwoju obszaru centralnego w krajach rozwijających się. Blom (1998) podkreśla także inny wymiar względności: w różnych grupach społecznych (i w różnych społeczeństwach) różnie postrzega się to, co ogólnie nazywamy dobrobytem, zróżnicowane są ponadto czynniki wpływające na odczucie jakości życia. Dlatego to, co przez jedną grupę społeczną może być odbierane jako peryferyjność, dla innej może być centralnością (na przykład dla osób starszych życie w zanoni-mizowanym społeczeństwie wielkiej metropolii może wiązać się z wyobcowaniem i odczuciem peryferyjności, za to bycie członkiem zwartej wspólnoty

¹ Wśród wziętych pod uwagę artykułów dominują te, które powstały około roku 2010, ponieważ to wtedy zaczęto analizować peryferyjność także w innych skalach niż regionalna.

zamieszkującej małą miejscowość może być oznaką przynależności do centrum; osoby młode będą zazwyczaj postrzegały tę sprawę odwrotnie).

2. Wieloskalowość peryferyjności. Niejednokrotnie podkreślano (Blom 1998, Bernt, Colini 2013, Kühn 2014), że peryferyjność może być rozpatrywana w różnych skalach – od skali globalnej, przez skale krajowe i regionalne, aż do skali miasta. Analiz należy dokonywać oddzielnie dla każdej skali peryferyjności, ponieważ centralność badanego obszaru stwierdzona w większej skali nie gwarantuje, że wszystkie części tego obszaru będą centralne w mniejszej skali.

Aspekty peryferyjności

Aspekty odległości geograficznej

Najbardziej naturalnym i pierwotnym podejściem do peryferyjności jest to oparte na odległości geograficznej. Prekursorem tego nurtu był J.H. von Thünen, który opisał prosty model rozlokowania stref rolniczych wokół jednego miasta będącego rynkiem zbytu. W jego teorii z 1826 r. na podstawie dwóch czynników (przychodów ze sprzedaży produktów oraz zależnych od masy towarów i odległości od miasta kosztów transportu) określa się najdogodniejszą ekonomicznie lokalizację obszarów rolniczych (Domański 1993). Ten nieskomplikowany model (pomijający wiele aspektów, takich jak jakość gleb, trwałość produktów, mnogość dostawców i rynków zbytu) uwypukla rolę miasta jako punktu centralnego i wskazuje, że to rdzeń wpływa na sposób zagospodarowania okolicznych terenów, które pełnią wobec niego służebną rolę. Dalsze rozważania w tym nurcie prowadził między innymi A. Weber poszukujący optymalnej lokalizacji przedsiębiorstwa. W swoim modelu dążył do zmniejszenia kosztów transportu poprzez ulokowanie przedsiębiorstwa w miejscu, gdzie suma kosztów dostaw surowca i transportu gotowych produktów jest najmniejsza. W teorii Webera odzwierciedlenie znajduje dychotomia odnosząca się do obszarów peryferyjnych: korzyści aglomeracyjne (niskie koszty transportu) maleją wraz z oddalaniem się od centrum, jednak koszty pracy także spadają. Kolejnym konceptem zarysowującym przyczyny zróżnicowania rozwoju regionów jest teoria ośrodków centralnych A. Lösch. Opierając się na systemie osadniczym Christallera, Lösch stworzył model, którego głównym założeniem jest, że wielkość obszaru rynkowego firmy, na którym sprzedaje ona swoje produkty, jest określana przez połączony wpływ korzyści skali i kosztów transportu. Jeśli korzyści skali są duże w stosunku do kosztów transportu, cała produkcja będzie odbywać się w jednym zakładzie. Jeśli koszty transportu są duże w porównaniu z korzyściami skali, firmy będą rozproszone po całym regionie. Powstaną więc obszary rynkowe o różnych rozmiarach – dobra powszechne będą produkowane w dużej liczbie miejsc (małe obszary rynkowe), a dobra rzadkie w małej liczbie miejsc (duże obszary rynkowe). Miejsca centralne z kolei powstają tam, gdzie obszary rynkowe dla różnych produktów nakładają się na siebie (Dawkins 2003).

We wszystkich przedstawionych powyżej teoriach lokalizacji wprowadza się rozróżnienie pomiędzy centrum i peryferiami, przyjmując je za naturalne

w procesie rozwoju. Nie postrzega się zatem peryferii jako obszarów problemowych ani wymagających wsparcia.

Czynniki fundamentalne dla diagnozowania peryferyjności, rozumianej w sensie geograficznym, tj. wysokie koszty transportu i brak efektów aglomeracji, również obecnie wskazywane są jako jej przyczynowe aspekty (Copus 2001). W konsekwencji pojawiają się kolejne, które na siebie oddziałują i wzajemnie napędzają. Wśród elementów ściśle związanych z podejściem geograficznym można też wymienić naturalne uwarunkowania regionów (Miszczuk 2013), które mogą powodować utrudnioną dostępność i zwiększanie kosztów transportu.

Aspekty ekonomiczne

Na bardzo wczesnym etapie rozwoju teorii ekonomii klasycznej dostrzeżono zróżnicowanie w rozwoju krajów i regionów. Najpierw A. Smith w teorii przewagi absolutnej, a później D. Ricardo, rozwijając ideę Smitha do teorii przewag komparatywnych, wykazali, że specjalizacja regionów umożliwia czerpanie wzajemnych korzyści w obrocie handlowym (Demaniuk, Szymańska 2016). Rozwinięciem tej teorii jest koncepcja międzyregionalnej konwergencji, która (zgodnie z modelem Heckschera-Ohlina-Samuelsona) wskazuje, że peryferyjność jest stanem przejściowym i wraz z upływem czasu koszty czynników produkcji wyrównują się pod warunkiem, że zapewniony jest swobodny przepływ czynników produkcji oraz że regiony specjalizują się (Miszczuk 2013).

W połowie XX w. zaczęły powstawać koncepcje opisujące dywergencje regionów. Jedną z nich jest teoria okrężnej i kumulatywnej przyczynowości G. Myrdala, wedle której „w układzie społecznym nie ma tendencji do automatycznego stabilizowania się jego elementów, ponieważ »układ sam przez się nie dąży do równowagi sił, lecz stale się od niej oddala«. Zmiana pierwotna nie wywołuje zmian przeciwdziałających, lecz odwrotnie – zmiany, które następują w odpowiedzi na jakąś bardziej podstawową zmianę, często, chociaż nie zawsze, zmierzają w tym samym kierunku co zmiana pierwotna” (Kostrzewa-Tomczak 1985, s. 65). Zasada ta, odnosząca się według Myrdala do całości życia społeczno-ekonomicznego, ma swoje odzwierciedlenie w stosunku do zróżnicowania regionów. Twierdził on, że najszybciej rozwijają się te regiony, które pierwsze zostały zindustrializowane, ponieważ korzyści wynikające z niskich kosztów pracy występujących w regionach biedniejszych są równoważone przez korzyści aglomeracji regionów uprzemysłowionych, a potencjalne możliwości rozwojowe obszarów zacofanych poprzez dyfuzję innowacji (efekty rozprzestrzeniania – *spread effects*) są niwelowane przez silniejsze procesy wymywania kapitału i zasobów pracy (*backwash effects*). Opisany przez Myrdala mechanizm odnosi się do o wiele większej liczby czynników niż we wcześniej opisywanych teoriach lokalizacji. Oprócz aspektów czysto ekonomicznych oraz geograficznych zaczęto dostrzegać także wpływ szeroko rozumianych uwarunkowań społecznych. Kluczową zmianą odróżniającą teorię okrężnej i kumulatywnej przyczynowości od wcześniejszych modeli było wzięcie pod uwagę pozytywnego sprzężenia zwrotnego pomiędzy czynnikami ekonomicznymi, technologicznymi i społecznymi: „teoria ekonomii nie brała pod

uwagę tych tak zwanych czynników pozaekonomicznych i pozostawiała je poza analizą. Ponieważ są one jednym z nośników przyczynowości okrężnej w skumulowanych procesach zmian gospodarczych, stanowi to jedną z podstawowych wad teorii ekonomii” (cyt. za Myrdal 1957, s. 30).

Innymi autorami rozwijającymi koncepcje polaryzacji byli m.in. F. Perroux i A.O. Hirschmann. Pierwszy opracował teorię biegunów wzrostu, była to jednak koncepcja bardziej sektorowa niż przestrzenna – biegunami wzrostu określał przedsiębiorstwa bądź grupy przedsiębiorstw oddziałujące na swoje otoczenie, a ogólny rozwój wynikał ze zwiększającej się dominacji sektorów związanych z biegunami wzrostu (Korenik i in. 2003). Twierdził także, że „wzrost nie uwiadcza się wszędzie jednocześnie; przejawia się on ze zmienną intensywnością w postaci punktów lub biegunów wzrostu; rozchodzi się różnymi kanałami i ze zmiennymi skutkami końcowymi dla całości gospodarki” (Grzeszczak 1999, s. 11). Hirschmann rozwinął ideę Perroux do teorii polaryzacji sektorowo regionalnej, wedle której konsekwencją rozwoju opartego na biegunach wzrostu jest nierównowaga międzyregionalna i międzynarodowa. W relacjach pomiędzy rozwiniętymi i rozwijającymi się regionami diagnozuje on pozytywne efekty infiltracji i negatywne polaryzacji – analogiczne do myrdalowskich efektów rozprzestrzeniania i wymywania (cyt. za Grzeszczak 1999, s. 13).

W latach 90. XX w. modele dywergencyjne znów zyskały na popularności dzięki idei Nowej Ekonomii Geograficznej. Jej autor, P. Krugman, zwrócił jeszcze większą uwagę na aspekty przestrzenne nierówności. W jego modelu relacje pomiędzy regionami zależą od kosztów transportu (w tym odległości) oraz korzyści aglomeracyjnych. Gdy koszty transportu są bardzo wysokie, produkcja odbywa się wszędzie, gdy koszty transportu są zerowe – na peryferiach, a przy pośrednich poziomach kosztów transportu, produkcja przenosi się do rdzenia (Barry 1996). Ponieważ model zakłada mobilność środków produkcji, możliwa jest zmiana ról w czasie – obszar centralny może stać się peryferyjnym i na odwrót. Puga (1999) zwraca uwagę, że wobec takich zależności rozwój infrastruktury transportowej nie zawsze jest odpowiedzią na problemy peryferyjności. Szczególnie gdy dodatkowo funkcjonują mechanizmy ograniczające międzyregionalne zróżnicowanie płac.

Współcześnie za gospodarcze aspekty peryferyjności uważa się przede wszystkim tradycyjną strukturę gospodarczą wiążącą się z dużym udziałem rolnictwa i przemysłu niewymagającego wykwalifikowanej siły roboczej oraz niskimi wskaźnikami innowacyjności (m.in. Copus 2001, Davies, Michie 2013, Proniewski 2014). Odnosi się to do stanu gospodarczej zależności od centrum. Peryferia są ważnym elementem w globalnych łańcuchach dostaw tylko ze względu na niskie koszty produkcji – nie wytwarza się tam skomplikowanych produktów finalnych, co do których zmiana miejsca produkcji byłaby kosztowna i czasochłonna (a jedynie półprodukty przetwarzane później na obszarach rdzeniowych mających do tego odpowiednie zaplecze techniczne). Z tego względu na peryferiach nie ma potrzeby kształcenia wykwalifikowanej kadry, a transfer technologii następuje na tyle, na ile jest to opłacalne dla centrum (stąd relacja zależności). Barry (1996) podkreśla, że w związku z tym także sama struktura usług na peryferiach jest inna niż w centrach – na peryferiach znacznie większy udział ma obsługa

klientów prywatnych niż obsługa firm. Dodatkowymi czynnikami dotyczącymi peryferyjności mogą być bezrobocie czy zły stan infrastruktury (często wynikający z rosnących kosztów utrzymania, co spowodowane jest malejącą gęstością zaludnienia bądź trudnymi uwarunkowaniami geograficznymi).

Aspekty społeczne

Ważnym rozdziałem w rozważaniach nad peryferyjnością było włączenie do nich szeroko rozumianych aspektów społecznych (w tym politycznych, instytucjonalnych, kulturowych), co następowało od lat 70. XX w. Dawkins (2003) wskazuje tu na teorię maszyny rozwoju H. Molotcha oraz nową ekonomię instytucjonalną. Molotch twierdzi, że impulsem do rozwoju są lokalne elity, które korzystają na tym rozwoju (rozwój jest skutkiem działania lokalnych organizacji politycznych, a nie przyczyną ich powstawania). W takim rozumieniu mechanizmów rozwoju peryferyzacja oznacza brak zorganizowanych elit bądź ich nieskuteczność. Nowa ekonomia instytucjonalna opiera się na założeniu kreowania przez instytucje warunków do prowadzenia działalności gospodarczej. Od instytucji zależą między innymi koszty transakcyjne, które z kolei wpływają na opłacalność działalności gospodarczej. Nietrafne decyzje podjęte przez instytucje mogą przyczynić się do peryferyzacji regionu.

Z kolei historyk H.H. Nolte wskazuje, że peryferyjność regionów związana jest z procesem ich „prowincjonalizacji”, a więc włączania politycznie niezależnych obszarów w skład nowoczesnych państw narodowych, które ograniczały autonomię regionów (Kühn, Bernt 2013). Mischuk (2013) wskazuje, że szereg innych wydarzeń polityczno-historycznych może mieć wpływ na peryferyzację, są to: wojny prowadzące do wyniszczenia demograficznego i materialnego, zmienność granic i w konsekwencji obniżenie się statusu politycznego i ekonomicznego regionu wobec nowego centrum oraz charakter relacji z otoczeniem międzynarodowym (np. otwartość lub izolacjonizm).

Obecnie wśród społecznych aspektów peryferyjności często wymienia się nierozwinięty kapitał społeczny (m.in. Proniewski 2014) czy depopulację (Copus 2001). Jest ona powodowana przez tendencje migracyjne, co skutkuje dużym nasileniem się zjawiska (migrują zazwyczaj ludzie młodzi, ich brak w regionie peryferyjnym przyczynia się do mniejszego przyrostu naturalnego). Jak wskazuje Mischuk (2013), depopulacja wiąże się z szeregiem konsekwencji ekonomicznych, takich jak drenaż mózgow i odpływ młodych osób, starzenie się społeczeństwa czy zaburzenie struktury płci (Gulczyński 2021).

Jako kulturowy aspekt peryferyjności określa się przemianę tożsamości lokalnej, która jest jedną z konsekwencji procesów depopulacyjnych. Wyróżnia się trzy typy peryferyjności (Bassand za: Jałowiecki 1996): historyczną – związaną z pamięcią o istotnych dla społeczności wydarzeniach bądź dziedzictwem, prospektywną – odwołującą się do wizji regionu w przyszłości oraz przeżywaną – będącą odbiciem życia codziennego z możliwymi elementami tożsamości historycznej i prospektywnej. Mischuk (2013) wskazuje, że obszary peryferyjne to takie, w których dominuje tożsamość historyczna. Wiąże się to z jednej strony

z realnym brakiem perspektyw, a z drugiej ze starzejącym się społeczeństwem bardziej skłonny do wracania do przeszłości. Historyczna tożsamość lokalna z brakiem narracji o przyszłości regionu może być czynnikiem pogłębiającym procesy emigracyjne i utrudniającym pozyskanie nowych mieszkańców.

Aspekty polityczno-administracyjne wiążą się z dwoma czynnikami – brakiem kompetencji lokalnych elit (co z kolei jest efektem obniżania się kapitału społecznego i ludzkiego) oraz brakiem reprezentacji w centrum, co może być spowodowane z jednej strony niezdolnością elit do wpływania na władzę centralną lub brakiem argumentów ekonomicznych potwierdzających polityczną istotność regionu. Kühn (2014) z kolei wskazuje, że często interesy polityczne regionów centralnych są rozbieżne z interesami peryferii, co przekłada się na konflikty pomiędzy elitami centralnymi i peryferyjnymi. Innym zagadnieniem jest słaba pozycja w negocjacjach z podmiotami zewnętrznymi – podkreśla się (Mehretu i in. 2000), że zła sytuacja gospodarcza obszarów peryferyjnych powoduje dużą presję na umożliwienie przeprowadzania inwestycji zagranicznych, co wiąże się zwykle ze znaczącymi ustępstwami na rzecz inwestorów. Mechanizm ten może utrwalać peryferyjność, np. w sytuacji, gdy nie można wymusić na inwestorze lokowania centrów badawczo-rozwojowych w pobliżu inwestycji produkcyjnych.

Aspekty sieciowe

Z początkiem XXI w. zaczęto dostrzegać zmniejszającą się rolę przestrzeni geograficznej w pozycjonowaniu się regionów. Rozwój telekomunikacji oraz usług internetowych, poprawa jakości infrastruktury transportowej oraz rozwój sektora usług i lekkiej produkcji, które są bardziej uniezależnione od kosztów transportu, powodują, że odległość geograficzna przestaje mieć aż tak duże znaczenie. Jako czynniki decydujące o peryferyjności, Copus (2001) w nowym, aprzestrzennym modelu, wymienia: jakość infrastruktury informatycznej, kapitał ludzki (w tym zdolność do korzystania z technologii społeczeństwa informacyjnego), jakość lokalnych sieci biznesowych, lokalne zakorzenienie, lokalne struktury instytucjonalne oraz jakość powiązań z rynkami i globalnymi sieciami. Jest to więc koncepcja zupełnie różna od tradycyjnie pojmowanej peryferyjności. Kühn (2014) w kontrze do teorii umniejszających rolę przestrzeni twierdzi, że gospodarka oparta na wiedzy także ma tendencję do koncentracji przestrzennej, która następuje na obszarach metropolitalnych; może to prowadzić do wykreowania się nowego typu peryferyjności – peryferia będą tożsame z obszarami niemetropolitalnymi. Z kolei Herrschel (2011) uznaje, że główna oznaka peryferyjności to wykluczenie z sieci powiązań, rozumiejąc przez to sieci społeczne, polityczne i ekonomiczne. W konsekwencji Herrschel wskazuje na dwa modele peryferyjności: przestrzenny (peryferyjność zwiększa się wraz ze wzrostem odległości od centrum) oraz sieciowy, w którym peryferyjność występuje w enklawach znajdujących się poza siecią (niekoniecznie w oddaleniu od rdzenia).

Podejścia sieciowe i aprzestrzenne w definiowaniu peryferyzacji bazują na teorii zorganizowanej bliskości (*organized proximity*) przedstawionej przez Torre i Ralleta (2005). Rozróżniają oni bliskość geograficzną (wyrażaną w kilometrach)

i bliskość zorganizowaną opierającą się na relacjach. Relacje te mogą być czysto funkcjonalne albo związane z wspólną tożsamością lub systemem wartości partnerów. Częstokroć (wedle autorów) bliskość zorganizowana daje lepsze możliwości współpracy niż bliskość geograficzna (sama bliskość geograficzna powoduje jedynie sąsiedowanie, a nie współpracę), choć oczywiście bliskości dwóch rodzajów mogą występować łącznie.

Peryferyjność wewnętrzna

Połączenie idei wielkoskalowości peryferii oraz rezygnacja z warunku geograficznego oddalenia od centrum przyczyniły się do powstania idei peryferii wewnętrznych. Są to enklawy peryferyjności ulokowane pośród dobrze prosperujących, rdzeniowych, terenów. Z tego punktu widzenia peryferyjna może okazać się dzielnica megalopolis albo obszar podmiejski znajdujący się w bezpośredniej bliskości rdzenia. W przypadku peryferyjności wewnętrznej rozpoznać można te same aspekty, które były opisywane w stosunku do peryferyjności geograficznej. Różnica jest jednak taka, że peryferyjność geograficzna jest zawsze powodowana przez brak efektów aglomeracji i wysokie koszty transportu, wokół których narastają inne problemy, zaś powody wytwarzania się peryferyjności wewnętrznej mogą być bardzo różne. Copus i in. (2017) wymieniają trzy podtypy peryferyjnych obszarów wewnętrznych:

1. Enklawy o niskim potencjale gospodarczym, zlokalizowane pomiędzy obszarami rdzeniowymi o potencjale wyższym.
2. Obszary, które charakteryzują się słabym dostępem do usług użyteczności publicznej.
3. Obszary, które wykazują niski poziom wyników społeczno-gospodarczych, co można przypisać brakowi „zorganizowanej bliskości”, które są w pewien sposób wyłączone z „głównego nurtu” działalności gospodarczej.

Opisane powyżej rodzaje peryferyjności powstały wskutek oddziaływania różnie skonfigurowanych zestawów czynników (ESPON 2020). Typ pierwszy związany jest z aspektami podwyższonego kosztu transportu prowadzącego do utraty konkurencyjności, typ drugi – z niską dostępnością do usług, co prowadzi do obniżenia poziomu jakości życia, obniżenia kapitału społecznego i w konsekwencji procesów migracyjnych oraz obniżenia się przedsiębiorczości i innowacyjności. Typ trzeci jest pochodną słabości lokalnych struktur – niewiedzy na temat trendów społecznych, ekonomicznych i politycznych oraz niemożności wpływania na nie. Prowadzi to do opóźnień w reagowaniu na pojawiające się wyzwania i do braku innowacji, skutkiem czego występuje obniżona produktywność, niska jakość życia i usług publicznych, czego efektem jest stygmatyzacja. Wszystkie powyższe czynniki powodują emigrację (szczególnie młodych grup wiekowych). Jak widać, choć opisywane aspekty peryferyjności powtarzają się we wszystkich typach, to jednak występują w różnych konfiguracjach i zajmują różne miejsca w ciągach przyczynowo-skutkowych (niezmienny zaś pozostaje proces wzajemnego napędzania się czynników, w którym poszczególne czynniki mogą być zarówno przyczynami pogarszania się pozostałych, jak i ich skutkami). Należy podkreślić, że

w podejściu sieciowym nie rezygnuje się całkowicie z aspektów odległości – czynniki kosztów transportu czy efektów aglomeracji są nadal obecne, ale nie są już tak fundamentalne (przyczynowe) jak w podejściu geograficznym.

Pozostałe podejścia do peryferyjności

Zgodnie z zasadą wieloskalowości peryferyzacji zjawisko to może występować także w skali miejskiej i siłą rzeczy będzie miało nieco inny charakter niż peryferyjność regionów. De Falco i in. (2019) wskazują, że problem miejskiej peryferyjności jest zróżnicowany – mogą być nią dotknięte zarówno śródmieścia (co wiąże się z deindustrializacją, niedoinwestowaniem czy koncentracją ludności) bądź przedmieścia (zwłaszcza w przypadku gentryfikacji centrów miast i wypychania biedniejszych warstw społecznych na obszary przedmiejskie, charakteryzujące się gorszym dostępem do usług). Autorzy wskazują na trzy wymiary miejskiej peryferyjności: geograficzny, infrastrukturalny i społeczny. Wpływ na nie mają m.in. takie czynniki, jak: dyskursywna marginalizacja (demonizowanie wybranych dzielnic) czy koncentracja grup wrażliwych (np. rodzin o niskich dochodach, osób starszych) – a więc aspekty niebrane pod uwagę przy rozpatrywaniu peryferyjności w skali regionalnej.

Zupełnie inne podejście do peryferyjności prezentuje Caldeira (2017). Określa ona mianem peryferii obszary poddane peryferyjnej urbanizacji – procesowi oddolnego i samowolnego kreowania tkanki miejskiej przez mieszkańców Globalnego Południa². Wskazuje jednocześnie, że tak rozumiana peryferyjność nie jest związana z przestrzennym oddaleniem od centrów miast, pojawia się ona wszędzie tam, gdzie społeczności postępują wbrew ustalonemu porządkowi. W konsekwencji procesów peryferyzacji powstają nieheterogeniczne, tymczasowe przestrzenie. Jest to spojrzenie silnie wiążące peryferyjność z lokalnymi uwarunkowaniami i mentalnością grup społecznych, pozwalające też delimitować obszary peryferyjne z dokładnością do jednego gospodarstwa domowego. Caldeira podkreśla, że tym, co czyni opisywany proces peryferyjnym, jest fakt, że urbanizacja rozwija się wbrew normom społecznym i pośród politycznych kontestacji (kluczowa nie jest jego lokalizacja, a rola mieszkańców).

Peryferyjność a zjawiska pokrewne

Marginalność

Odchodzenie od pierwotnego podejścia do peryferyjności (włączanie aspektów niezwiązanych z odległością, dowolność w określaniu skali peryferyjności), powoduje zacieranie się różnic pomiędzy zjawiskiem peryferyjności a zjawiskami pokrewnymi (marginalizacją, wykluczeniem).

² Caldeira uznaje, że wypracowane do tej pory teorie opisujące urbanizację pochodzące z krajów rozwiniętych są nieadekwatne do uwarunkowań panujących na Południu.

Marginalność to „tymczasowy stan, w którym człowiek jest odsunięty na bok, żyje we względnej izolacji, na obrzeżach systemu (kulturowego, społecznego, politycznego lub ekonomicznego)” (Gurung, Kollmair 2007). W porównaniu więc do peryferyjności widoczna jest zmiana perspektywy – marginalność określa się w stosunku do człowieka, natomiast peryferyjność w stosunku do określonego terenu. Z drugiej strony Sommers i in. (cyt. za Gurung, Kollmair 2007) uznają społeczno-ekonomiczną marginalność za „stan struktury i procesu społeczno-przestrzennego, w którym obserwuje się, że elementy społeczeństwa i przestrzeni w jednostce terytorialnej pozostają w tyle za oczekiwanym poziomem wyników w zakresie dobrobytu ekonomicznego, politycznego i społecznego w porównaniu z przeciętnym stanem na całym terytorium” – w definicji tej uwidacznia się więc także przestrzenny aspekt marginalności. Mehretu i in. (2000) wskazują na dwa główne typy marginalności, takie jak:

- Marginalność warunkowa – chwilowy stan wynikający z niedostosowania się do uwarunkowań rynkowych. Stan ten może zostać odwrócony przez samoregulujący się rynek. Utrzymująca się marginalność warunkowa może przerodzić się w marginalność chroniczną niemożliwą do zwalczenia mechanizmami wolnorynkowymi. Marginalizacja warunkowa dotyczy szczególnie te jednostki i społeczności, które są najmniej przygotowane do skutecznego negocjowania z podmiotami rynkowymi z powodu nieatrakcyjnej lokalizacji, ograniczeń kulturowych, nieodpowiednich umiejętności zawodowych i braku informacji o możliwościach.
- Marginalność systemowa – związana jest z taką konstrukcją ładu społecznego, która ogranicza możliwości danej klasie bądź grupie społecznej.

Ich wariantami mogą być z kolei marginalność negatywnego sąsiedztwa i marginalność dźwigni finansowej (więcej: Mehretu i in. 2000).

Powyższy podział zakłada pewną niezgodność z przytoczoną definicją marginalności wskazującą na tymczasowość tego zjawiska. Wyodrębnienie (tymczasowej) marginalności warunkowej i mającej znamiona trwałości peryferyjności systemowej przeczy definicyjnym założeniom.

Podobnie jak w przypadku peryferyjności, marginalność może być rozpatrywana w różnych skalach – od skali megaprzestrzennej (stosunki pomiędzy krajami bogatymi a biednymi) do skali mikroprzestrzennej (stosunki wewnątrz regionów czy aglomeracji), a nawet tak zwanej mikromarginalności: skali jednego marginalizowanego gospodarstwa domowego zlokalizowanego w dobrej dzielnicy (Blom 1998, Mehretu i in. 2000).

Wskazuje się także, że marginalność nie zawsze jest tożsama z biedą (są na przykład bogaci przedstawiciele marginalizowanych mniejszości), istnieją grupy dokonujące samomarginalizacji – np. gangi, ortodoksyjne grupy religijne (Gurung, Kollmair 2007). Déry i in. (2012) podkreślają z kolei niemożność jasnego określenia, co jest marginesem, a co nim nie jest, wskazują na brak jasnych kryteriów marginalności (i wartości granicznych, od których marginalność się zaczyna) i jako rozwiązanie proponują „wielopoziomowe analizy uwzględniające czas i przestrzeń”.

Wykluczenie

Wykluczenie definiuje się (Levitas i in. 2007, s. 9) jako: „brak lub odmowa dostępu do zasobów, praw, dóbr i usług oraz niemożność uczestniczenia w normalnych relacjach i działaniach dostępnych dla większości ludzi w społeczeństwie w zakresie ekonomicznym, społecznym bądź kulturowym czy politycznym”, wskazuje się także na istnienie głębokiego wykluczenia (spowodowanego więcej niż jednym czynnikiem). Jednak również w przypadku wykluczenia występują definicyjne niejasności – Bernt i Colini (2013) wskazują na trzy nurty debaty odnoszące się do wykluczenia:

1. Podejście oparte na ludziach vs podejście oparte na miejscu – podejście oparte na ludziach koncentruje się na warunkach życia najsłabszych grup ludności, nie biorąc pod uwagę ich położenia geograficznego, a podejście przestrzenne uwzględnia rozlokowanie grup wrażliwych. Z jednej strony wskazuje się ujęcie przestrzenne jako bardziej odpowiednie do studiów miejskich, z drugiej zaś podkreśla się, że więzy sąsiedzkie nie są już tak istotne jak niegdyś (wspólnoty nie opierają się już na bliskości geograficznej). Problematyczna wydaje się też kwestia delimitacji badanych jednostek przestrzennych – Dietz (2002) wskazuje, że często podział ten jest przeprowadzany na podstawie administracyjnych granic dzielnic, a nie w oparciu o rzeczywiście występujące interakcje sąsiedzkie.
2. Znaczenie efektów obszarowych – w nurcie związanym z podejściem opartym na miejscu podkreśla się wpływ miejsca zamieszkiwania na sytuację społeczną i ekonomiczną. Nie ma jednak konsensusu co do tego wpływu. Krytyczne głosy wskazują, że to ludzie są wykluczani przez systemy społeczne i ich koncentracja w określonych dzielnicach jest jedynie skutkiem wykluczenia, a nie przyczyną.
3. Zagadnienia skali i integrowanie relacji skalarnych. Procesy przestrzenne o różnych skalach wpływają na siebie, wobec czego wykluczenie pewnych dzielnic może być spowodowane przez procesy o skali globalnej czy krajowej, jednak zakres wzajemnego wpływu nie jest jednoznacznie określony.

Porównanie zjawisk

Pobieżny zarys dwóch zjawisk – marginalności i wykluczenia – pokazuje, jak bardzo te zjawiska są podobne do opisywanej peryferyjności. Podsumowując, wszystkie trzy pojęcia:

1. odnoszą się do obszarów problemowych (problemy te mogą być związane zarówno z aspektami społecznymi, jak i gospodarczymi);
2. mogą być stosowane w różnych skalach przestrzennych;
3. odnoszą się do zjawisk trudnych do zdefiniowania, o niejasnych granicach występowania;
4. odnoszą się do zjawisk względnych – relacyjnych.

Można więc zauważyć, że są one bardzo zbliżone, szczególnie jeśli weźmie się pod uwagę tendencje do minimalizowania roli odległości geograficznej

w definiowaniu peryferyjności. Bernt i Colini (2013) wskazują, że jakkolwiek pojęcia te wywodzą się z różnych kontekstów badawczych, to obecnie można używać ich jako synonimów. Z kolei Copus i in. (2017) wskazują, że pojęcia te różnią się o tyle, że peryferyjność skupia się na relacjach, a marginalność na stanie faktycznym niezależnie od jego przyczyny: peryferyjny jest ten obszar, który ma małe interakcje z centrum (bądź interakcje oparte na podległości), a nie ten, który jest w złej kondycji (stan społeczny czy gospodarczy mogą być zatem wynikiem peryferyjności, a nie czynnikiem determinującym jej występowanie). Ważę relacyjności w kontekście peryferyjności podkreśla także Kühn (2014), który postuluje rozróżnienie terminów peryferia (*periphery*) i peryferyzacja (*peripheralization*). Peryferia według niego to obszary skrajne, oddalone od centrów, a więc podległe stałym warunkom; z góry wyznaczone przestrzenie z implikacjami społecznymi. Natomiast peryferyzacja to relacja społeczna powodująca peryferyjność. W przypadku peryferyzacji warunki dla podmiotów są zmienne, znaczenie ma nie tylko ich położenie geograficzne, ale także sieci aktorów i ich relacje. Z tego rozróżnienia można też wyciągnąć wniosek, że w peryferyjności najbardziej istotne są interakcje (czyli proces), a nie sytuacja społeczno-gospodarcza (stan).

Podsumowanie

Analiza genezy peryferyjności, jej różnych aspektów i podejść, oraz porównanie tego zjawiska ze zjawiskami pokrewnymi pozwalają na opisanie najważniejszych cech peryferyjności prowadzących do wypracowania jej definicji. Cechy te, oprócz omawianych na początku 1. **wieloskalowości** i 2. **względności**, to:

3. **zróżnicowane przyczyny peryferyjności** – już nie tylko odległość geograficzna, ale także słabość elit politycznych czy niska jakość usług publicznych mogą powodować peryferyjność (Blom 1998, Copus 2001, Davies, Michie 2011, Miszczuk 2013, Proniewski 2014, Copus i in. 2017);
4. **złożoność zjawiska** – peryferyjność zawsze związana jest z wieloma czynnikami – nie nazwiemy peryferyjnym obszaru oddalonego od centrum, ale o świetnie prosperującej gospodarce i zadowolonym z życia społeczeństwie (Copus 2001, Davies, Michie 2011, Miszczuk 2013, Proniewski 2014);
5. **samonapędzanie się czynników peryferyjności** – różne aspekty peryferyjności na zasadzie pozytywnego sprzężenia zwrotnego powodują powstawanie nowych aspektów bądź spotęgowanie istniejących (Myrdal 1957, Copus 2001, Davies, Michie 2011, Miszczuk 2013, Kühn 2014, Copus i in. 2017, EPSON 2020);
6. **nacisk na proces, a nie na stan** – istotą peryferyjności jest relacja z centrum mogąca prowadzić do negatywnych zjawisk, a nie same negatywne zjawiska (Herschel 2011, Kühn 2014, Caldeira 2017, Copus i in. 2017).

Cechy te brane pod uwagę pojedynczo nie są unikalne dla zjawiska peryferyjności (tak samo marginalizacja może być wieloskalowa czy mieć różne przyczyny). Dopiero kombinacja owych cech prowadzi do propozycji definicji peryferyjności, która jednoznacznie wyróżnia ją od innych zjawisk:

Peryferyjność to krańcowe położenie w sieci powiązań prowadzące do degradacji powiązań w innych sieciach i mogące prowadzić do obniżenia szans rozwojowych i jakości życia mieszkańców danego obszaru. Trzeba przy tym zaznaczyć, że sieci powiązań należy rozumieć bardzo szeroko (sieci transportowe, gospodarcze, polityczne, sieci usług, sieci zaufania społecznego itd.) i katalog ten powinien pozostać otwarty. Powinno się do niego włączać powiązania kluczowe dla opisywanych obszarów, być może więc z czasem jednym z istotnych aspektów stanie się dostęp do sieci terenów cennych przyrodniczo (aspekty przyrodnicze i ekologiczne były do tej pory pomijane w definicjach peryferyjności).

Zaprezentowana definicja kładzie nacisk na proces i wzajemne oddziaływania czynników peryferyjności. Tym więc peryferyjność odróżnia się od marginalizacji czy wykluczenia, że oba te zjawiska wskazują na stan, w jakim znalazł się dany obszar bądź społeczność, a peryferyjność na pogłębiający się proces, który do negatywnego stanu może doprowadzić.

Warto zaznaczyć, że powyższa definicja jasno wskazuje, iż nie każdy obszar o niskich wskaźnikach (gospodarczych czy społecznych) jest obszarem peryferyjnym – istotny jest bowiem komponent sprzężenia zwrotnego – wzajemnego, negatywnego wpływu czynników na siebie. Dlatego mogą istnieć obszary niecentralne równocześnie niebędące peryferiami – wpisuje się to w zaproponowaną przez Bajerskiego (2008, s. 164) koncepcję płynnego przejścia (z wieloma stadiami pośrednimi) pomiędzy centrami a peryferiami. Prowadzi to także do wniosku, że peryferyjność zawsze jest zjawiskiem negatywnym – o ile postrzeganie zaoferowania obszaru w konkretnych dziedzinach może podlegać ocenom subiektywnym (zgodnie z zasadą względności), to zjawisko samonapędzającej się degradacji wielu aspektów trudno uznać za pozytywne.

Literatura

- Bajerski A. 2008. Problemy wydzielenia peryferii społeczno-gospodarczych. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 70(2): 159–167.
- Barry F. 1996. Peripherality in Economic Geography and Modern Growth Theory: Evidence from Ireland's Adjustment to Free Trade. *The World Economy*, 9(3): 345–365.
- Bernt M., Colini L. 2013. Exclusion, Marginalization and Peripheralization: Conceptual concerns in the study of urban inequalities. Working Paper (49), Leibniz-Institut für Regionalentwicklung und Strukturplanung (IRS), Erkner.
- Blom T. 1998. Microperipherality in Metropolitan Areas. [W:] L. Andersson, T. Blom (red.), *Sustainability and Development. On the Future of Small Society in a Dynamic Economy*, s. 164–176.
- Caldeira T.P. 2017. Peripheral urbanization: Autoconstruction, transversal logics, and politics in cities of the global south. *Environment and Planning, D*, 35(1): 3–20.
- Chancel L., Piketty T., Saez E., Zucman G. i in. 2021. *World Inequality Report 2022*, World Inequality Lab (wir2022.wid.world).
- Copus A. 2001. From Core-periphery to Polycentric Development: Concepts of Spatial and Aspatial Peripherality. *European Planning Studies*, 9(4): 539–552.
- Copus A., Mantino F., Noguera J.M. 2017. Inner Peripheries: an oxymoron or a real challenge for territorial cohesion? *Italian Journal of Planning Practice*, 7(1): 24–49.
- Davies S., Michie R. 2011. Peripheral Regions: A Marginal Concern? *EoRPA Paper*, 11/6.
- Dawkins C.J. 2003. Regional Development Theory: Conceptual Foundations, Classic Works, and Recent Developments. *Journal of Planning Literature*, 18(2): 131–172.

- de Falco S., Angelidou M., Addie J.-P.D. 2019. From the “smart city” to the “smart metropolis”? Building resilience in the urban periphery. *European Urban and Regional Studies*, 26(2): 205–223.
- Dietz R.D. 2002. The estimation of neighborhood effects in the social sciences: An interdisciplinary approach. *Social Science Research*, 31: 539–575.
- Demaniuk W., Szymańska E. 2016. Regiony peryferyjne i czynniki ich dynamiki w teoriach rozwoju regionalnego. *Spółeczeństwo i Ekonomia*, 2(6): 103–110.
- Déry S., Leimgruber W., Zsilincsar W. 2012. Understanding Marginality: Recent Insights from a Geographical Perspective. *Hrvatski Geografski Glasnik*, 74/1: 5–18
- Domański R. 1993. *Gospodarka przestrzenna*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- EPSON 2020. *PROFECY – Proceses, Features and Cycles of Inner Peripheries in Europe Final Report*.
- Gulczyński M. 2021. Przemilczane nierówności o problemach mężczyzn w Polsce. Raport Klubu Jagiellońskiego, 05 (<https://klubjagiellonski.pl/wp-content/uploads/2021/09/przemilczane-nierownosci-1.pdf>).
- Gurung S.G., Kollmair M. 2007. *Marginality: Concepts and their Limitations*. NCCR North-South Dialogue, 12. Bern, Switzerland
- Herrschel T. 2011. *Regional Development, Peripheralization and Marginalization – and the role of Governance*. [W:] T. Herrschel, P. Tallberg (red.), *The Role of Regions? Networks, Scale Territory*. Sveriges Kommuner och Landsting.
- Grzeszczak J. 1999. *Bieguny wzrostu a formy przestrzeni spolaryzowanej*. *Prace Geograficzne*, 173. IGIZP PAN, Wrocław.
- Jałowiecki B. 1996. *Przestrzeń historyczna, regionalizm, regionalizacja*. [W:] B. Jałowiecki (red.), *Oblicza polskich regionów*. Uniwersytet Warszawski, Europejski Instytut Rozwoju Regionalnego i Lokalnego, Warszawa, s. 19–88.
- Korenik S., Pięta M., Soczewka K., Kostrzewa-Tomczak T. 1985. Myrdalowska zasada przyczynowości okężnej a problem rozwoju gospodarczego krajów słabo rozwiniętych. *Acta Universitatis Lodziensis, Folia Oeconomica*, 56: 57–74.
- Kühn M. 2014. Peripheralization: Theoretical Concepts Explaining Socio-Spatial Inequality. *European Planning Studies*, 23(2): 367–378.
- Kühn M., Bernt M. 2013. Peripheralization and Power – Theoretical Debates. [W:] A. Fisher-Tahir, M. Neumann (red.), *Peripheralization The Making of Spatial Dependencies and Social Injustice*, s. 302–317.
- Levitas N., Pantazis Ch., Fahmy E., Gordon D., Lloyd E., Patsios D. 2007. *The multi-dimensional analysis of social exclusion* Department of Sociology and School for Social Policy. Townsend Centre for the International Study of Poverty and Bristol Institute for Public Affairs University of Bristol.
- Mehretu A., Pigozzi B.W., Sommers L.M. 2000. Concepts in social and spatial marginality. *Geografiska Annaler*, 82 B (2): 89–101.
- Miszczuk A. 2013. *Uwarunkowania peryferyjności regionu przygranicznego*. Norbertinum, Lublin.
- Myrdal G. 1957. *Economic theory and underdeveloped regions*. G. Duckowrth, London.
- Proniewski M. 2014. *Polityka rozwoju regionów peryferyjnych*. Optimum, *Studia Ekonomiczne*, 6(72): 79–90.
- Puga D. 1999. The rise and fall of regional inequalities. *European Economic Review*, 43: 303–334.
- Torre A., Rallet A. 2005. Proximity and Localization. *Regional Studies*, 39(1): 47–59.

Towards a new definition of peripherality

Abstract: The concept of peripherality is widely used in both academic debate and regional policy. However, there is no consensus on the definition of this concept, moreover, one can notice a conceptual convergence of peripherality with related concepts (marginality and exclusion). The aim of this article is to develop a new definition of peripherality covering this phenomenon at different spatial scales. A literature review was adopted as the research method – the material analysed was selected on the basis of key words (peripherality, exclusion, marginality, urban peripherality) in the following databases: Google Scholar, Elsevier, ReaserchGate and Springer. The literature search juxtaposed different approaches to peripherality (social, economic, network and geographic) and the ways in which it has been described in historical and current theories of regional development – the change in

understanding of the phenomenon of peripherality over time was also described. Looking for factors that distinguish peripherality from other concepts a comparison between peripherality and related phenomena was made. Great emphasis was placed on differentiating regional and urban phenomena and the phenomenon of internal peripherality, as well as on the tendency to reduce the importance of transport factors in the concept of peripherality (the so-called aspatial peripherality). Finally, six key characteristics of peripherality that distinguish it from related phenomena were selected: (1) relativity, (2) multiscale, (3) complexity of the phenomenon (4) diversity of causes of peripherality, (5) self-perpetuating factors of peripherality, and (6) emphasis on process rather than state. Based on these, a definition of peripherality was created.

Key words: peripherality, internal peripherality, marginalization, exclusion